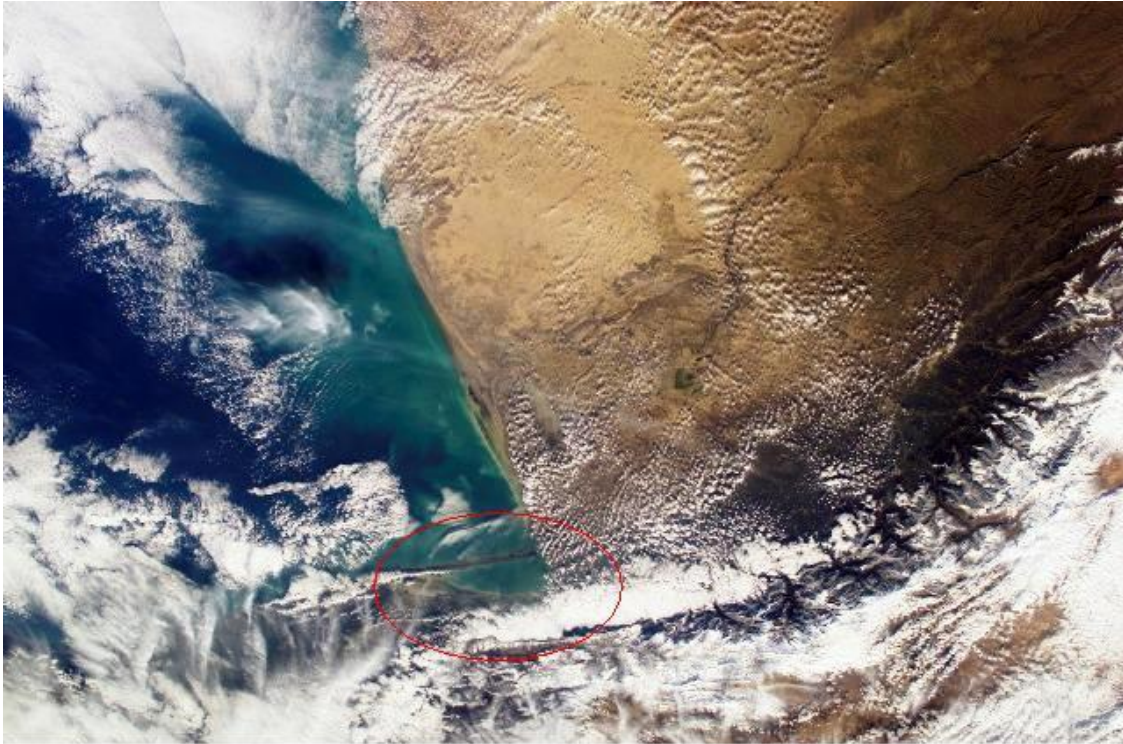

d). Gürgen türkmenleriniň yktysadyýetinde balyk awçylygy:

Eýranda kenar ýaka türkmenleriniň çäkleri Hazar deňziniň gündogar-günorta serhetlerini öz içine alyp, ol deňiz yktysadyýetinde iň ähmiýetli ülkeleriň biri bolup durýar. Onuň serhet çäkleri demirgazykdan Garaşsyz Türkmenistanyň Esenguly etrabyndan başlanyp, günorta jähede tarap 70 kilometr Elburs daglyklarynyň ýakyn Eteklerine çenli Gürgen aýlagynyň daşy bilen günbatara tarap aýlanýar.

- Adanyň kosmosdan düşürilen surat.

Gürgen aýlagy örän ähmiýetli aýlaglarynyň biridir. Onuň iň giň ýeri, uly Aşyrada bilen Bendergez etrabyň aralygynda, 17 km\den agdykrak uzaklyk bolup, iň insiz tarapy ýerleşýär. Gündogar tarapynda

Bendertürkmen bilen Aşyradanyň aralygyndan 3-4 km\lik suwly bogaz-
 “Teñňe” Hazar bilen bu aýlagy birleşdirýär. Asyrlarynda dowamynda käbir
 halatlarda Aşyradanyň dört gyrasy bolupdyr. Ýöne Hazar deňziniň suwunyň
 kemelmegi zerarly onuň günbatar tarapy suwdan çykyp guraklyga
 öwürlipdir. Bu ada 80 km\lik uzaklykda we 10-15 km\lik ini bilen “Yarym
 ada” bolup galyndy. Onuň üçin öňki döwürlerde atlandyrylşy ýaly, uly
 Aşyrada, Kiçi Aşyrada we orta Aşyrada diýlen atlar ýok, ýöne tutuşlygyna
 bir at bilen atlandyrylýar. Ýaňy ýatlap geçişimiz ýaly, öňki döwürlerde
 Aşyradanyň öňki terretoriýasynda Sefewileriň döwründen galan galanyň
 bardygy sebäpli, oňa parsça “mian gäl,e” diýlipdir. Emma soňky döwürlerde
 Rus patyşalygynyň goşuny şu ýerde harby bazasyny gurnapdyrlar. Oňa
 ruslar miankale diýip atlandyrypdylar, Henize çenli “Miankale” diýilýär.

Balykçylyk nokatlary Esenguly etrabyňyň serhedinden başlanypdyr.
 Garasuw we Aşyrada-da Şilat edarasynyň birinji gezek düýbi tutulýar.

* Türkmen balykçylary zahmet üstünde

Hazar deňziniň boýundaky balykçylyk hojalyklaryna gözegçilik edýän
 edara “Şilat edarasy” diýlipdir. Aşyradadaky şilatyň guramasynda buz

ammar, ýagny balyk önümleri buzda saklanylýan jaý, işbil taýýarlaýjy jaý, balyk önümlerini saklanylýan anbar we onuň iki topar işçileri bolupdyr. Bir topary wagtlaýynça ýagny, “gaýry sabyt” we ikinji toparlary başbitin işçilerden ybaratdyr. Häzirki döwürde Şilat guramasynyň edarasy diňe Eýranly inženerlar tarapyndan dolandyrylyp, bir ýylyň dowamynda Eýranda taýýarlanýan işbil önümleriniň ýarysyndan gowragyny taýýarlap bilýänler. Eýranda balyk awlamagyň iki hili kadasy bar: halal balyklar we haram balyklar.

* Uly garatorlarda awlanýan balyklar

Eýranda şaýi dini şerigaty tarapyndan käbir balyklary halal we käbirlerini haram diýip şerigatlandyrylypdyr. Mysal üçin, öň gyzył balyklar haram saýylýardy. 1983-nji ýylda et önümleriniň ýetmezçiligi sebäpli Eýranyň dini ýolbaşçysy aýatolla Homeýni tarapyndan gyzył balyklary iýmek halal diýlip yglan edildi.

Halal etli balyklar diýlip, ähli teňňeli we gemirçekli, işbilli balyklar, ýagny çapak, garabalyk, külme, kefal, akbalyk, sile, kepir, şabalyk,

çontaly, çüýçapak, takgaz, ürgeç, ýaýyn (lakga balyk, maññalça), täç ýaly balyklara aýdylypdyr.

Geçen ýyllarda külme balyk Gürgen aýlagynda örän köp mukdarda bolupdyr. Bu balyklaryň tohum taşlaýan möwsümünde olaryň deňizden aýlagyň içine tarap edýän hüjüminden ýana elkenli nawlaryň we gaýyklaryň gelim-gidimi kynlaşýar.

Şaýlaryň şerigatynda haram etli diýlip doky, bekre, tasmahy, tirana, uzynburun, göwürç ýa-da şip ýaly gyzyly balyklar saýylypdyr. Bu balyklaryň işwili 4 hili bolýar. Doky we bekräniň işwili birinji orunda dursa, tirananyň işwili ikinji, göwürjiň işwili üçünji orunda durýar.

Haçan-da balyklar mart, aprel aýlarynda tohum döküp başlanda, olary awlamaga döwlet tarapyndan balykçylara gadagan edilip, şol möwsümde balyk awlany tutup, suda çekip, agyr jerimeler hem salynýar. Balyk awçylyk möwsümi bolsa, bu ýerler-de iýul aýynda başlanyp, soňky mart aýynyň başyna çenli dowam edýär.

- Tirana balygyň görnüşi

Balyk awçylygy köpçilikleýin bolýar. Käbir wagtda olaryň sany azandan dört adamdan ybarat bolýar. Köpi 20-30 adama çenli bolup, aw tor, aktor (çaoak, akbalyk), gara tor, sälik, süzgüç, gendele, eli, gadalga ýaly dürli esbaplar bilen ýerine ýetirilipdir.

Ownuk görnüşli balyklary, ýagny takgaz, çapak, çontaly awlamak üçin inçe sapakdan dokalan ak torlar ulanylýar. Ol torlar ýüpek üçin inçe sapakdan dokalan ak torlar ulanylýar. Ol torlar ýüpek we kapron ýaly gaty we inçe sapaklardan dokalýar. Olar ownuk gözenekli bolýarlar. Häzirki döwürde Gürgen türkmenleri Ýaponiýanyň we Türkiýäniň fabriklerinde dokalýan ak torlar bilen awa gidýärler. Şol ak torlar ownuk görnüşli balygy awlamak üçin deňizde bir, iki metr çuňlukda durýar.

Torlary birnäçe hepdäniň dowamynda deňizde goýup, öz belli bir wagtynda ýygnap, arassalaýarlar. Gyrlan yerlerini bolsa täzedan dokalýarlar.

Emma iri balyklary awlamak üçin giň gözenekli tor taýýarlanýar. Olar 15-25 metr çuňlukda gurulýar.

- Gyzyl balyklardan önýän işbiller şunyň ýaly gutylarda gaplanýar.

Deňziň içinde torlara düşen balyklar örän güýç-kuwwatly bolýar. Ony tordan çykaryp almak üçin, balygyň kellesine ýörite taýýarlanan tokmak bilen urup, huşdan gitdirýärler. Irki döwürlerde örän çuň edilip ýasalan gaýyklarda kenardan uzaklanmaga mümkinçilik bolmandyr. Käwagtlar bolsa deňizde gaý turup, suw joşup, ömürlük ýitip giden balykçylaryň sany az bolmandyr. Ýöne welin soňky wagtlarda tehnikanyň ösmegi bilen motorly ýörite gaýyklarda uzaklara gitmäge hem mümkinçilik döredi.

Balykçylar uly balyklary awlamak üçin deňziň çuň we uzak ýerlerine gitmäge mejburlygy üçin kaýagyň uly we orta görnüşlerini ýelken bilen ýöretmäge taýöretmäge tynlap, ýeliň ösjek tarapyny hem wagtyňa çenli hasap edipdirler. Şonuň üçin olaryň arasynda tejribeli başlygy, aksakgallylary bolupdyr. Ol howa hem ýol ýagdaýlaryna belet bolupdyr. Gazanan tejribesinden peýdalanypdyrlar. Ömürzaýa, ülker, Ýedigen, Akmaýanyň ýoly, Daň ýyldyz, Üç ýyldyz, Zöhre ýyldyz, Demirgazyk ýaly astronomiki maglumatlar boýunça hereket edipdirler. Jylawaz, şemal ýeli, deşdüne, aşak ýeli, sörtük, dag ýeli, garahazan, çagba, tüweleý, turna ýaly dürli pasyylarda gije hem gündizki ösýän ýelleri tapawutlandyryp, şolaryň ösýän jäheterine garap gaýyklary bilen ýola düşýärler.

Eýran türkmenleri bilen Garaşsyz Türkmenistan türkmenleriniň arasynda balykçylyk babatda ýakyn meňzeşlikler kân. Olaryň balyk awlaýyşlary we iäbil taýýarlaýyşlary, dürli esbap-enjamlary ýasap, ýerine yetirişleri bir çeşmeden gözbaş alýar.

- Türkmen awandalary iş başynda

Gürgeniň kenar ýakasyndaky ýaşayan türkmenleriň balyk awçylygyny dolandyryşlary gaýraky Türkmenistanda bolşy ýaly, gadymy döwürlerden bäri dowam edip gelipdir. Irki döwürlerde balykçylyk edaralary köplenç, bir taýpanyň ýa-da bir tiräniň adamlaryndan ybarat bolupdyr. Ýöne häzirki döwürde, ýagny soňky 40 ýylyň dowamynda bu düzgün kem-kemdan aýrylyp, ähli zähmetkeş türkmen adamlar hem bu edaralarda işläp bilýärler.

Eýranda 1930-1970-njiýyyla çenli dowam eden Pählewileriň hökümeti ýykylyp Türkmensährada türkmenler bir ýyla çenli awtonom hukugyny peýdalandylar. Şonuň esasynda ähli synplarda hökümetiň ekspluatatsiya ulgamynyň gol baglaýjy hereketlerinden boşamak üçin azat edijilik yürüşler ýüze çykdy. Şol wagtyň özünde türkmenleriň öz saýlan hakyky ýolbaşçylarynyň baştutanlygnda, ähli synplarda bolşy ýaly, balykçylaryň hem ýörite geňeşi “şura guramasy” döredilip, deňze eýe bolup oturan

birnäçe monopolist baýlaryň elinden garamaayak balykçylar azat edildi. Olaryň kümeleri, (ýagny kepbe ýaly salynýan balykçylyk jaýlar.) bolsa, şura guranasyna tabşyryldy. Soňra bolsa, olaryň ýörite synp guramasy boldy.”. “Şereket-e ta,avuni-ýe mahigiran-e torkmân”, ýagny türkmen balykçylaryň keopratiw jemgy möwsümi boýunça zähmet çekip gelýärler.

- Duzlanan balyklar guradylyar.

Soňky 15-20 ýyllykda Eýranda yktysady dolanşyklaryň pese düşmegi sebäpli ýaşlaryň arasynda işsiz jemgyýeti sanyny köpeldip ugrady. Kenar ýakadaky türkmenler bolsa, köplenç balykçylyk käri bilen meşgullanmaly boldylar. Şonuň üçin bu türkmenleriň arasynda balykçy synpynyň sanyny köpelig ugrady. Olar döwlet gözgeçilik gurbyndan köpdi.

1982-nji ýylda üç topar balykçylar ýüze çykdy. Olaryň bir topary balykçylyk toplumy bolan kümelerde işläp, şereket-e ta,awuny (arkalaşyk firmasy) ady bilen işleýän balykçylar. Olar balyk awçylygy möwsümünde şilat edarasý tarapyndan hasaba alynyp berilýän ýörite rugsatnamasy bilen işlärler. Bu topar dürli balyklary awlamaga mümkinçilikleri bar. Ikinji topara bolsa, diňe teňneli balyklary awlamaga rugsat edilýär. Olar awlan awlaryny döwlet tarapyndan kesgitlenen baha bilen şilat edarasyna tabşyrmak şerti esasynda işleýärler. Üçünji topar bolsa, beýleki iki toparlardan ýygnaýar. Olar döwlete tabşyryan awlarynyň ujypsyz girdejisi bilen gün-güzeranlaryny dolandyryp bilmeyärler. Şonuň üçin alyp barýan açyk işiniň gapdalyndan goşmaça aw etmäge mejbur boýarlar. Bu balyk awçylary özlerine ýörite taýýarlan ýüwürük kaýyk motorlary bilen awlan awlarynyň bir bölegini gaçgak catmaga mejbur bolýarlar.

Kiçi teňneli balyklar, Garasuw we Gürgen derýalarynyň boýunda bolup, esasan, Hojanepes etrabynda wagtlaýynça käbir baýlara kärendesine berilýär. Olara balyk önümlerini bazara goýberip satmaga rugsat edilýär.

Balykçylaryň öndürýän önümlerini arzan bahadan alyp, ony daşary ýurtlara satyp, gyzyly puly gazanmak üçin döwlet tarapyndan Şilat edarasý 1961-nji ýylda 300 tonnalyk buz ammar enjamyny, alyp Aşyrada etrabynda gurdylar. Şol ýerde balyk önümleri 24 gradus sowuklykda saklanýar. Bu ýerde türkmenleriň ähli çykaryan önümlerini sowuk saklaýjy enjamly ulagar bilen Bender Enzeli portyna daşayarlar.

- Türkmen balykçylary zähmet üstünde

Umuman Türkmenäsährada kenarýakadaky ilatyň söwda yktysadyýeti barada aýdylanda, olaryň yktysady ýerligine bagly bolup durýar. Bu hakda dürli alymlar gyzyklanypdyrlar. “Hazar deňziniň kenar ýakalarynda ýaşayan türkmenler gadymdan bäri balyk awçylygy bilen meşgullanypdyrlar. Esenguly aýlagynyň ýerli şertleri, Etrek, Gürgen we Garasuw derýalary hem Gürgen aýlagy bu ýerlerde deňiz baýlygyny peýdalanmaga amatly şertler döredipdir.”^[1] 103

“Güz aýlary bilen ýaz aýlary balyk awçylygynyň iň mynasyp pasyllary hasaplanýar. Ýaz aýlarynda dürli işbilli balyklary awlansa, güz aýary bolsa, olardan başgada sile balyk, külme balyk,... ýaly beýleki balyklar hem awlanýar.”^[2] 104. “Şol döwürlerde hem balykçylar bilelikdäki awçylyk

103.^[1] Äsgäri-hangah Ä., Şärikämali d. M., “Iraniýan-e torkmän”, / görk.iş./, säf. 74

104.^[2] Annanepesow M., “Хоз. ист. Турк.”, / görk.iş./, 217 стр.

toparlarda ýygnanşyp awa gidipdurler. Awdan gelen mahallary awlanan balyklary öz aralarynda bölüşipdirler.”^[3] 105

“Olar ýylda köp mukdarda tonnalap balyk awlamagy başarypdylar. Çünki müňlerçe put balyk Eýrana we Rusýa satypdylar. Türkmen balykçylary 1843-njy ýyla çenli aşakdaky hasabatda görkezilşi ýaly Astrahandaky ruslara balyk önümlerini satypdylar.

Türkmen balykçylary aşakdaky balyklary Astrahandaky ruslara rubl puly boýunça satypdylar.”^[4] 106

Balyklaryň hili	Balyk awlanan ýyllar							
	1,836	1837	1838	1839	1840	1841	1842	1843
Duzlanyp guradylan balyk	6,003	29,709	69,870	59,870	23,160	11,678	6,761	1937
Işbil	-	17,305	18,660	21,696	11,307	6,592	2,555	1,224
Gyzyl balyk	15,435	7,950	3,600	13,350	7,267	3,870	1,168	844
Wisiga	216	651	35	915	334	110	45	40
Jemi	21,654	55,615	92,165	95,833	42,068	22,250	11,539	4,045

Türkmensährada häzirki zaman balykçylyk meselesi has ýokary ähmiýete eýe bolansoň öz içinde çykýan welaýat gazýetleri hem merkezi gazýet žurnallaryň ünsüni özüne çekipdir. Olar bu ugurda gyzyklanypdylar. Eýranyň balykçylyk “Şilat” guramasynyň baş orunbasary Mähendes Säidi “Gülistan-e Iran” atly gazýeti bilen geçiren gepleşiginde täze gürrüňleri agzap geçipdir:

Sorag -Şilat guramasy işgärleriniň pensiyasy, strohowaniýa hem ýarawsyzltkdan işden galmagy ugurda näme çäreler görýär?

105.^[3]. Şol ýerde.

106.^[4]. Аннанепесов М., / görk.iş. /, ýene-de [- Русско – Туркменского отношения , в XIX – XVIII вв. (До произведения к Россия) , Сборник архивных документов , АНТ ССР , Ашхабад – 1936 г., 256 -301 стр.

Jogap -Balykçylaryň işiniň agyr hem zyýanly we tiz garradyjy bolany sebäpli olaryň pensiýa ýaşy 50 ýaş diýilýär. Bu meseläniň zyýanly taraplary açyklajak organ “Iş Ministrliگی” bolup durýar. Pensiýa meselesi barada aýdylanda kanun boýunça 30 ýyl iş döwür ýa-da beýleki jemgyýetçilik üpjünçiligi tertibini göz önünde tutup awçylar işleriniň agyrdygy sebäpli pensiýa yaşyna çalt çykmagy talap edýärler. Elbetde birinji nobatda bu işiň agyr hem zyýanlydygy subut bolup soň pensiýa çykmaly. Bu ugurda başlangyç işler Iş Ministrliگی we Welaýat Komissiýalary tarapyndan alnyp barylýar.

S – Eýsem-de Şilat edarasy balykçylaryň işsizlik möwsümi hakda olaryň işsizlik strahowaniýasy ugrunda näme ýerine yetirdiler?

J – Şilat edarasy bu ugurda käbir işler ýerine yetirdiler. Balykçylaryň köpüsiniň ikinji işi dayhançylyk we Gülistan welaýatynda-da biz şeýle bir ýagdaýyň şaýady bolup durys. Şonuň üçin gaýtadan işleýiş senagaty hem öndüriji we soň öndüriji senagatlary köpeltmeli. Ýöne işsizlik strohawaniýasy barada aýdanymyzda, Şilat guramasynyň gözönünde tutan kanuny we iş şertlerini derňämizde bu strihawaniýadan peýdalanmak mümkin däl, “Perre” (Belli bir sezonda göçüp-gezýän balyklary ýörite awlaýan balykçylaryň guramasy) görnüşdäki kooperatiw guramalaryň balykçylary işsizlik möwsümünde, beýleki suw howdanlaryndaky we gölçelerdäki migo öndüriş we ş.m işler bilen meşgullanyp bilerler.

- Gürgen derýasynyň denze guýan boýunda döredilen balykçylyk nokady

Bu gepleşikde Aşyrada meselesi barada hem gürrüňäçylypdyr. Ýagny Eýran Yslam Respublikasynyň Türkmensähraýynda Mazenderan welaýata bölünenden soň Türkmensähra düşýän paýy Gülistan welaýaty bolupdyr. Şol karar boýunça hazar deňziniň içki uzak gyralaryna çenli Gülistan welaýatyna degişli bolup durýar. Ýöne Hazar deňziniň gündogar-günorta çüňkündäki Gürgen aýlagy aýratynlaşdyrýan Miýankale (Aşyrada) adasyny haýsy wela adasyny haýsy welaata degişli bolmalydygy hakda iki welaýatyň arasynda käbir ýagdaýlar ýüze çykdy. Bu ada mundan öň hemişe Bendertürkmen şäheristanyna degişli bolup duran adanyň öz belli taryhy wakalary hem bar. Onuň taryhy hem jemgyýetçilik wakalaryndan öteri ykdysadykdysadyet we deňiz baýlyklary has ähmiýetli bolup durýar. “Bu ada 1870-1917- nji ýyllara çenli patyşa Russiýanyň ekspensiw bazasy bolup durýardy”. Oktyabr rewolýusiasyndan soň ony Eýrana gaýtaryp berdiler. Şondan beýläk ol Mazenderan welaýatynyň Bendertürkmen şäheristanynyň edara

tabynlygynda durupdy. Onuň deňiz hem strategik ähmiýeti has ýokary hem ykdysady babatdan baýlyklaryň bardygy sebäpli iki welawelaaty bu hakda ony özlerine tabyn etmek üçin alada galdylar. Şol ugurda Eýran Yslam respublikasynyň Şilat guramasynyň baş orunbasary Mähändes Säidi öz pikirini ýatlanan gazýet gepleşiginde şeýle beýan edýär.

S – Miýankale adasynyň meselesini dartgynly mesele diýip hasaba almak belkide nädogrydyr. Emma käbir şertleriň talabyna görä, bu mesele barada gyzyklanmalar döredi. Ýakyn geljekde meseläniň çözüdini tapmak üçin ýurt Ministrliگی kärşinaslyk işlerini alyp barýar. Elbetde häzirki şertleriň talabyna görä, Miýankale adasyny geçmişdäki ýagdaýda ýagny Gülistan welaýatyna degişli edip goýmak kadasy ýurt Ministrliginiň täze çykarjak kanunlaryna çenli dowam edýär. Bu ugurda şilat guramasy öz kärşinaslyk pikirlerini ýurt Ministrligine yglan etdi.[⁵] 107 ...

* Tora düşen balyklaryň göwrümi

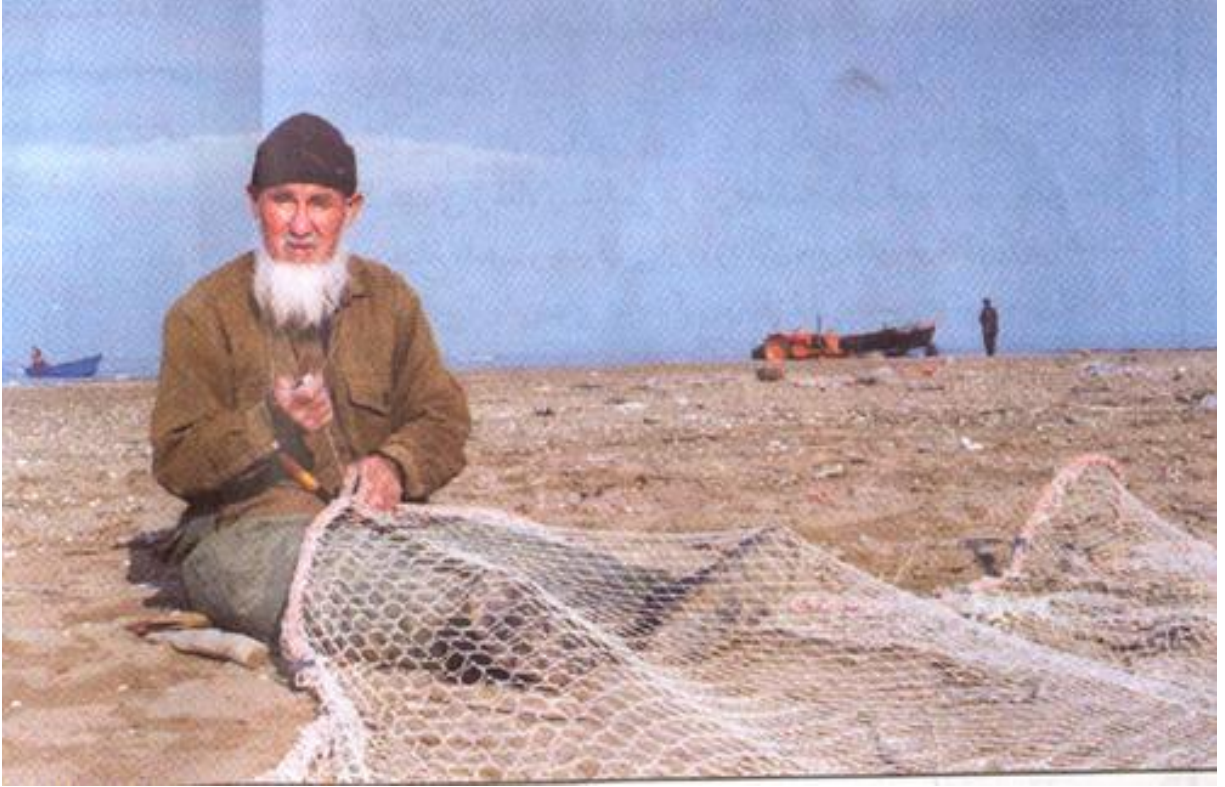
107.[⁵]. Mahname-ye “ Golestan-e Iran ”, şomare-ye sefr 9 , doşänbe 17 hordad, Gorgan – 1278 ş., säf. 4

۱۰۷. ما هنامہ " گلستان ایران"، شماره صفر ۹، دوشنبه ۱۷ خرداد، گرگان – ۱۳۷۸ ش، ص. ۴

Türkmenler irki döwürlerde çeňgek, gaňyrak ýaly gurallary ulanypdyrlar. Ony hem özleri ýasapdyrlar, hem-de daşar ýurtdan getiripdirler.

Gülistan welaýatynyň dürli baýlyklaryndan biri deňiz baýlygy hem deňizçilik kärlerini gözöňünde tutsak onuň kenar ýakasyndaky ýaşaylygy hem deňizçilik kärlerini gözöňünde tutsak onuň kenar ýakasyndaky ýaşayan türkmenler esasan Japarbäýler irki döwürlerden bäri balykçylyk, awçylyk hem beýleki deňiz söwda gatnaşyklary bilen meşgullanyp gaýdypdyrlar.

Häzirki üstümizdäki 1998- njio ýylyň 9 aýynyň dowamynda 40 million Amerikan dollary möçberinde daşary ýurtlara gyzyl balygyň işbil önümlerini eksport edilipdir. Eýran Ýslam Respublikasynyň nebit eksportyndan başga, Hazar deňzinden öňän işbil girdeýjisi esasy orun tutýar. Bütin Eýran boýunça 50-göteriminden agdyk işbil önümleri Hazar deňziniň Gündogar-günorta kenar ýakalaryndan ýagny Bendertürkmen hem Kümüşdepe şäherleriniň balykçylyk korparasiýalaryndan öňär. Häzirki zamanda balyk awlary hem olary täzeden öndüriş möçberi bir ýylyň dowamynda 400 müň tonna bolup durýar. Döwlet tarapyndan gözöňünde tutulýan plan boýunça ony bir million tonna ýokarlandyrmagy maksat edinýärler.

- İş üstünde ynjan torlary ýamalanýar.

Balyklary täzeden öndüriş deňizçe howdanyny gurulmak projektiniň dowamynda Kümüşdepe şäheriniň düzlüginde näçe müň gekdar ekiş meýdanlary meýgo hem beýleki deňiz önümleri öndürilmäge gözöňünde tutulýar. Ekiş hojalyk spesiýalistleri munuň sebäbini, “Bu yeriň ekiş meýdanlary maksada laýyk möçberde önümleri öndürüp bilmeyändigini nygtaýar. Ikinji bir tarapdan deňziň suw şorlygy, gyzyl balyk hem meýgo önümleri öndürmeki üçin ýerligi iň mynasyp ýer bolup durýar.”^[6] 108

Bu maksatnamany amala aşyrylandan soň bir ýylda 8 müň meýgo we 10 müň tonna gyzyl balyk önümleri öndürip boljakdygy gözöňünde tutulýar. Ikinji bir tarapdan hem Türkmenäsährada ýaşlaryň arasynda işsizlik

108.[6]. Mahname-ye “Peýk-e Häzär”, sal-e çeharom, şomare-ye 139, Tehran – 1378 ş., säf. 4
 ۱۰۸. ماہنامہ "پیک خزر"، سال چہارم، شمارہ ۱۳۹، تہران – ۱۳۷۸ ش.، ص. ۴

meselesini hem azaltmaga ýardam eder. Bu san geljekde näçe esse köpeljekdigi aýdylýar.

- Awandalar iş üstünde

Umuman aýdylanda Türkmenährada Hazar deňziniň kenar ýakalaryndan öndürilýän işbil önüminiň göwrümi boýunça dünýäde dördünji hatarda orun tutýar. Dünýädaki işbilli balyklaryň öndüriş göwrümi boýunça 87-98 göterimi Hazar deňzinde ýerine ýetirilýär. “Şilat” atly balykçylyk döwlet edarasynyň uly ylmy işgäri inžener Ägylynejadyň aýtmagyna görä, “Bu balyk önümleriň 46 göterimi Gülüstan welaýatynyň Hazar deňziniň kenar ýakalarynda öndürilýär. Hazar deňziniň Türkmenähradaky kenar ýakasynyň uzaklygy 100 kilometrden agdyk bolup durýar. Häzirki döwürde “perre” (ýagny deňizde belli sezonlarda göçüp gezyän balyklary awlan usul. ...) görnüşde 20 sany balykçylyk kooperatiw bileleşik hem bir sany balykçylaryň “perre” görnüşde korporasiýasy ol ýerde ýerleşýär. Olarda ýerleşen balykçylaryň sany bolsa 2000 adamdan köp iş alyp baryýarlar.

Türkmensährada merkezleşen “Türkmen awçylygy”, “Hojanepes awçylygy”, “Aşyrada awçylygy”, “Miýankale awçylygy”, we “Täze abat awçylygy” ýaly balykçylyk nokatlary hem işbilli balyklary köpeldiş we täzeden öndüriş merkezleri bütin Eýran boýunça birinji we bütin dünýä boýunça dördünji işbil öndüriş merkezi hasaplanýar.”^[7] 109.

Bu balykçylyk nokatlary Gürgen derýasynyň süjý suwynyň deňiz gyralarynda galdyryan täcirli meýdanlarynda ýerleşendir. Ol ýerlerde gürgen derýasynyň özi bilen getirýän balyk iýmitleleriniň köpligi, ikinji bir tarapdan-da deňiziň gündogar- günprta gyralarynyň suwynyň syklygy hem gök çolom deňiz otlarynyň bollygy sebäpli dürli möwsümlerde balyklaryň çozmagy bilen häsiýetlenýär. Şeýle hem Kümüşdepe köresuwynda (talat) we Gürgen aýlawlarynda-da şunuň ýaly şertler bar.

Türkmensähranyň kenar ýakalaryndaky söwda goýberilýän işbilli gyzyly balyklary pil balyk, garaburun, çarwaş, göwrüç uzynburun, şip, doky, bekre, ýaly balyklar awlanýar. Şolaryň arasynda Hazar deňzinde ýaşayan iň ulysy pil balygyň 85 göterimi şol awçylaryň tarapyndan awlanýar.

“Hämşähri gazýetiniň habar bermegine görä, olary ýaňy ýakynda balykçylaryň girdeýjisini artdyrmak üçin, transport ýagdaýlaryny ýokarlandyrmak olary hil we göwrüm boýunça köpeltmek we täze bazar ykdysadyöpeltmek we täze bazar ykdysadyetinden giňişleýin bähre tapmak üçin birinji gezek balyk awlamagyň täze görnüş metodlarynyň öwreniş merkezi ýola goýuljakdygyny nygtaýar. Bu merkezdöwletiň balyk edarasy Şilat senagatynyň tarapyndan Bendertürkmen şäheriniň Aşyrada adasynda ýöriteleşdirilýär. Bu öwreniş merkez 120 kwadrat gurluşyk fundamenti bilen

109.[7]. Näşriýe-ýe “IL GÜN”, sal-e sevvom, şomare-ýe 9, färvärdin-e 1377ş. - Orupa, säfhat-e 54 – 55

۱۰۹. نشریة " ایل گو ن"، سال سوم، شماره ۹، فروردین ۱۳۷۷ ش، اروپا، ص. ۵۴ – ۵۵

700 metr meýdany bolup durýar. Birinji aw sezony başlananda 120 etap öwreniş predmet bilen uniwersitetleriň alymlarynyň tarapyndan üpjün bolup ýöredilip başlanar.”^[8] 110

Ýokarda ýatlanan suw howdanynyň proýekti Kümüşdepe düzlüginde ýerine ýetirmek üçin Mazenderanyň Ramsär şäherinde geçirilen bilelikdäki konwasionda oňa degişli halkara organlary tarapyndan 20 müň frang Fransuz puly Eýranyň erkinde goýuldy. Bu proýekti ýerine ýetirilmeginiň maksatlarynyň biri dünýäde halkara suw howdanlarynyň arasynda Kümüşdepe suw howdany 19-njy suw howdany hökmünde dünýä tanatmaktadyr.^[9] 111

Eýran bilen Türkmenistanyň serhedi açylandan beýläk Eýranly täjirleriň köpüsi Orta Aziýadaky ýurtlar bilen söwda gatnaşyklarynda zyýan çekenleri üçin, beýle söwda gatnaşyklara täzeçe seredilip başlandy. Garaşsyz Türkmenistan bilen Eýranly täjirleriň söwda gatnaşyklaryny usully hem aktiw garmoniýada alynyp barylmany üçin Türkmenistanyň Gülüstan welaýatyndaky Bendertürkmen port şäheri bilen Aşgabat şäherinde uly söwda merkeziniň açylmagyny teklip etdi. Bu uly firma Aşgabatda Eýranly maýadarlaryň işlerini usully ýöretmek üçin 100 müň kwadrat metr meýdany bilen 7 müň kwadrat metr fundamenti hem 54 powelion otakçalary we beýleki mümkinçilikleri ýagny restoran, ýatakhana, saglyk we arassaçylyk serwisleri, harytlaryň gümrük we rastomožnyýe işleri bölümi, uly gapan (baskul), koselýariýa we edara hyzmat işleri, transport ofisleri, harytlary saklaýyş çäreleri (sklad) ýaly ... enjamlar bilen salynar.”^[10] 112

110.^[8]. Häftenameh-ye “Hämşähri”, sal-e häftom, şomare-ye 17-35, viže-ye Tehran- žanviye 1999 m.

۱۱۰. هفته نامه "همشهری"، سال هفتم، شماره ۱۷-۳۵، ویژه تهران - ژانویه ۱۹۹۹/م.

111.^[9]. Mahname-ye “Peýk-e Häzär”, sal-e çeharom, şomare-ye 139, Tehran – 1378 ş./ görk. Iş./, säf.4

112.^[10]. Şol ýerde.

Bu firma “Gülistan” adyndaky Gülistan welaülistan welaatyndan daşary sermaýa dolanşyklaryny giňeldiriş firmasy, esasanda işlär. Onuň baş müdiri Baýrammämät Wekili şeýle diýýär: “Bu firma Eýranly täjir maýadarlaryň serhetden daşary göýberýän sermaýa dolanşyklaryny usully garmoniýada alynyp barylmanyň merkezi hökmünde işlär, Bu firmanyň merkezi Bendertürkmen port şäherinde ýerleşýär.”^[11] 113

Şu ugurda türkmen täjirleriň gatnaşyklary has aktiwleşip baryar. Gülistan welaýatyndaky täjirler şeýlemümkinçilikleriň döredilmegi hakda hem eksport-import işlerinde yeňillik boljakdygyny belleýärler. Şolaryň arasynda Bendertürkmen şäherinden türkmen täjiri Abdylrahym Borna şeýle belleýär: “Şeýle gümrükhananyň ähmiýeti göýberilýän harytlaryň hiliniň oňatlaşmagyna tamamlanyp dünýä standartlaryna gabat gelýän önümleri öndürilmäge sebäp bolar”.^[12] 114

Gürgen derýasynyň dünýä boýunça iň uly deňizçe diýilip hasaplanýan “Hazar” deňze guýýan agyzyň bir kilometrlik Gündogar kenar ýakasynda 2580-sany ilyt bilen 386 sany içeri maşgalaly Kümüşdepe şäherine tabynlykda Çarkly obasy ýerleşýär. Bu obanyň durmuş güzerany köplenç dokma senagaty (haly-halyça), daýhançylyk, maldarçylyk we esasan balykçylyk bilen üpjün bolýar. Bu şäheriň ekeran meýdanlarynyň suw şorlygy köp bolany üçin daýhançylyk bilen hemmeler meşgullanyp bilmeyärler. Şeýle hem daýhançylyk pes derejede bolsa-da maldarçylyk hem ösüp duranok. Şu sebäpler boýunça ilytýň esli bölegi öz durmuş güzeranyny aöz durmuş güzeranyny alamak üçin köplenç balykçylyga meýillenýärler. Ýöne welin deňze gidip balyk awlamak hem gaty bir aňsat iş däl. Obanyň

113.^[11]. Ruzname-ye “Gostäreş-e sän,ät-e sängin”, sal-e nohom, şomare-ye 446, doşänbe 13 esfänd mah-e sal-e 1377 ş., motabek ba 1999 m., Iran – säf. 12

۱۱۳. روزنامه "گسترش صنعت سنگین"، سال نهم، شماره ۴۴۶، دوشنبه ۱۳ اسفند ماه ۱۳۷۷ ش.، مطابق با ۱۹۹۹ م، ایران، ص. ۱۲

114.^[12]. Şol ýerde.

gujyrly ýaşlary öz gün-güzeranlaryny aýlamak üçin bu aram ýatan deňiz bilen ölüm ýitgisine çenligöreş alyp baryrlar. Deňizde gaý turup, suw joşyp esli ýaş balykçylaryň ýitip gidip içeri maşgalasyny eşgalasyny eesi goýýanlar az bolmandyr.

Türkmensährada çykýan “Mahnameýe sähra” gazýetiniň şol ýaş balykçylarynyň biri bilen geçiren gepleşiginde şeýle maglumatlar bar:

“ Sorag - Her zatdan öňürti özüňüzi bir tanadyň?

Jogap – Meniň adym Ýusup Kör, gözel hem sapaly Çarkly obasynyň ýaşajysy. Meniň 23 ýaşym bar. Zähmetsöýer hem awadan ilatyň içinde ýaşajandygyma guwanýaryn.

S – Näme kär edýärsiňiz?

J – Bu obanyň köpüsi ýaly balykçylyk bilen meşgullanýaryn.

S – Işiňizden yzamsyňyz?

J - edil şu wagt ýok.

S – Näme üçin

J – Birinjiden haýsy balykçy bu deňizde aw üçin işe girişjek bolanda, öz ähli baryny ýogyny hem ýaşajşyny bu işde girew goýmaly. Şonuň üçin esli pul çykdaýjysyny etmeli. Ikinji bir tarapdan gýş aýlarynda oba bilen deňziň arasyny batgaly ýeriň üstünden piýadalap aşmak aňsat eünden piýadalap aşmak aňsat egerdenok. Üçünjiden hem teniň kesip duran sowuk bir tarapdan deňziň gyrawly suwy ikinji bir tarapdan janyňy çykara getirýär. Şu ugurda bir nakyl aýdypdyrlar: “Her kişiň işi däl harmany döwmek, köp gören är kişi ner öküzi islär” şonuň üçin deňizçilik hem her kimiň işi däl. Adamy tia garradyr, ýarawsyz edýär.

S – Ýusup aga! Bir ýaş balykçy hökmünde welawelaatyň degişli başlyklaryndan näme talap edýärsiňiz?

J – Ýaşlar hakda onuň pikir etmekligi welawelaatyň degişli başlyklaryndan isleýärin. Ýagny ýaşlar esasan näme isleýärler? Meniň özüm köp ýaşlarymyzyň köp sanly işsizlikden azap çekýändiglerini ýakyndan görýärin. Bileleşik awçylyk firmasyny (kooperativ) ayp hem ýaşlary işe meşgul etmeli, hem-de şonuň bilen birlikde ýurdyň ykdysadyýetine ýardam bermeli”.[¹³] 117

* Garatorda süzguçleri bilen süzülip alynýan kfal balyklar. Olara “Çontaly” ýa-da “Garabalyk” hem diýilýär.

Häzirki wagtda Türkmenistanda Hazar deňziniň kenaryndaky ýaşayan türkmenleriň balykçylyk brigadalary şu aşakdakylardan ybarat :

1. Mollaneoes adyndaky awçy toparlar,
2. Bendertürkmen = = =,

117.[¹³]. Mahname-ye “Sähra”, şomareha-ye 13 /14, esfänd vä färvärdin, Tehran – 1999 m., säf. 7
 ۱۱۷. ما هنامہ " صحرا"، شماره های ۱۳/۱۴، اسفند و فروردین، تهران – سال ۱۹۹۹/م، ص. ۷.

3. Çarkly = = =,
4. Hojanepes (Çarküme) = = =,
5. Süjiwal adyndaky awçy toparlar,
6. Kemine adyndaky Bendertürkmene degişli topae,
7. Türkmen adyndaky Çapakly obasyna degişli topare,
8. Seyidgah-e Täzeabat toparlary,
9. Aşyradada ýerleşýän Hojanepes toparlary,
10. Emir Hanza adyndaky bendertürkmen şäherine degişli topar,
11. Sallah adyndaky awçy toparlar,
12. Garasuw = = =,
13. Tumaçlar = = =,
14. Nyýazabat = = =,
15. Abuhanypa = = = ." [14] 118

* Türkmen balykçylary awlan awlaryny Şilat edarasyna tabşyrýarlar.

118.[14]. Bendertürkmen şäheriniň Hojanepes etrabynyň ýaşajjysy Kaýum Ýawşannežatdan ýazylyp alyndy.

1). BENDERTÜRKMEN 60 ÝYLDAN SOŇ JANLANÝAR:

Bendertürkmen şäherini häzirkä zaman, umumy maglumatlarda şeýle görkezilýär: “Gülistan welaýatyna tabynlykda duran Bendertürkmen şäheri, Türkmenistanyň has Günbatar çünkinde ýerleşen türkmen şäherleriniň biri dir. Bendertürkmen şäheri, ýurt tabynlygynda “şäheristan” ölçeginde “Türkmen şäheristany” ady bilen şäheristan merkezliginde durýar. Bu merkezlige Kümüşdepe ş., Siminşäher(öňki “Gargy” we “Omçaly şş.)” we Bendertürkmen ýaly şäherler onuň tabynlygynda durýar. Onuň şäheristan derejesinde umumy sany 200 nün adam bolsa, 90% göterimi Eýranly türkmenlerden ybarat bolýar. Bendertürkmen şäheri 1306 h.ş. ýylynda Reza şanyň tarapyndan düýbi tutulyp, “Benderşa” ady bilen tanalýardy. Bu şäheriň ady 1979-njy ýyl Eýran ynkylybyndan soň türkmenleriň talabyna görä “Bendertürkmen şäheri” diýilip atlandyryldy.

* Bendertürkmen şäheriniň merkezi meýdançasy.

Bendertürkmen port şäheri Hazar deňziniň günorta-gündogar çüňkünde strategik häsiýetli mekanda ýerleşýär. Bu şäher 2-nji jahan urşuna çenli “port” görnüşini saklap onda dünýäniň dürli ýerlerinde gelgitli syýasy, medeni, ykdysady we söwda deňiz gatnaşyklary bolup durupdyr. Iň soňky sapa ikinji jahan urşunda öňki SSR-iň faşistik Germaniýa üstün çykmagynda-da bu port şäheriň üsti bilen SSR-iň goşunlaryna Amerikanyň ýaraglaryny ýetirilip durulmagy sebäp bolupdyr. Şonuň üçin dünýä boýunça bu şähere hem-de Gudurolum geçelgesine-de “Pole piruze” ýagny “Üstünlik köprüsi” diýlen ady berlipdir.

- BenderTürkmen port şäheriniň demiryol duralgasynyň edarasy

2-nji jahan urşundan soň dünýä syýasatlarynyň üýtgemegi bilen bu şäheriň deňiz port häsiýetinden pese düşürildi. Ýöne häzirki zaman onda dürli port enjamlary täzeden dikeldilip başlany bari şäher öz hakyky adyna eýe bolýar. 60 ýyldan soň täzeden janlanýar.

Bu şäheriň deňiz gyrasynda “Iskele” diýlen port enjamlary gurulypdyr. Häzirki zaman bu enjamlary has giňişleýin alynyp barylýar.

* Bendertürkmen şäheriniň port edarasynyň häzirki görnüşi Eýran Yslam Respublikasy bilen Garaşsyz Türkmenistanyň hem Garaşsyz ýurtlaryň aragatnaşyklary açýandan beýläk günsaýyn diýen ýaly bu şäheriň hem ähmiýeti has ýokarlanýar.

* Bendertürkmen şäheriniň has golaýdan düşürilen kosmosuraty

Bu port şäherinden Gülistan welaýatynyň deňiz söwda eksportlarynyň köpüsini Türkmenistan bilen Gazagystana ýollaýar. Şeýle hem bu şäher balykçylyk Şilat edarasynyň tarapyndan gyzyly balyk işbil önümleriň iň köpüsi öndürilýär. Bendertürkmen şäheri Orta Aziýa ýurtlaryna iň ýakyn port şäherleriniň biri hökmünde onda demirýol enjamlary hem regiýon boýunça eksport göýberiji gurby, nebit we oňa degişli materiýalary tranzit etmäge ähmiýeti has ýokarlanýar. Bendertürkmen şäheristanynyň welaýat häkimi Agaýe Akberi şeýle diýýär: “Deňziň özegini (Deňziň ýörite çuňlaşdyrylan uly gämileriň ýöreyän, bellik edilen marşrudy) çuňlaşdyrma çäreleri ýerine ýetirilenden soň 500 tonna agramly gämileriň gel-gidi başlanar”.[¹⁵] ۱۱۰

* Bendertürkmen şäheriniň demirýol duralgasy

115.[¹⁵]. Mahname-ye “Peýk-e Häzär”, şomare-ye 139 / görk. Iş./, säf. ۷

1998-nji ýylyň dowamynda (bir ýyl) 9483 daşary ýürtly uly konteýner maşynlar 190 müň tonna harytlar bilen Inçeburun gümrükhanasyndan tranzit edilip ýollanylypdyr. Şeýle hem 130 müň tonna haryt 8225 sany Eýranyň öz içeri uly konteýner maşynlarynyň üsti bilen Inçeburun serhedinden Orta Aziýa hem Orsýed ýurtlaryna göýberilipdir.

Türkmensähraýnyň Horasan welaýatynyň Howdan-Bajgiran serhed geçelgesinden üstümizdäki (1998-1999) 8 aýyň dowamynda 89 göterimi Eýranly 10988 sany maşyn yük haryt geçirilipdir. Şolardan 6568 sany maşyn turist görnüşde, 3693 sanyh maşyn daşary ýurtlardan we 727 sany maşyn yönekeý gatnaşyklar boýunça geçirilipdir. Şeýle hem şol bir wagtyň özünde 1269 sany ýolagçy awtobus maşynlar, ýolagçy gatnadypdyrlar. Bütün Eýran boýunça Bajgiran geçelgesi, Bezergen, Astara hem Hosrawy serhet geçelgelerinden soň dördünji orna eýe bolýar.”^[16] 116

Ýaňy ýakynda Gürgen şäheriniň merkezliginde açylan täze Gülistan welaýatynyň 1376-nji h.ş ýylyň azar aýynyň 16-synda (1997) göýberilen 1 maddaly kanunyň 2-nji goşmaçasyna laýyklykda çykaran karary boýunça, Akgala hem Marawdepe şäherleri 1377-nji ýylda ýurduň bölünşik kanuny esasynda uly möçberdäki “şäheristan” hatarynda ygylan edilmeli diýlen goşmaça kanun hem geçirildi. Akgala şäheri önki wagtlarda “Mübärekabat” we Pählewiler döwründe “Pählewidež” hem-de 1000 ýyl töweregi mundan ön “Espidež” diýlip atlandyrylypdyr. Akgala bir şäher hökmünde 4 dehistan, 96 oba bilen 90 müň sany jemgyýeti bar.

116.^[16] Ruzname-ye “Gostäers-e sän,ät-e sängin”, / görk. Iş./, säf.7

- Akgala şäheriniň gadymy Sefewiler döwründe bina edilen köprüsi

* Bendertürkmen şäheriniň gadymy suraty

